

Bu yazı řu başlık altında yayımlamıştır.

Demir, Nurettin 1998. “Ağız Araştırmalarında Kaynak Kişi Meselesi.” *Dursun Yıldırım Armağanı*. Yay.: Metin Özarslan / Özkul Çobanoğlu. Ankara. S. 171-180.

Ağız araştırmalarında kaynak kişi meselesi

Giriş

Anadolu ağızlarına dair derleme ve gramer çalışmalarının önsöz veya girişlerinde genellikle metin derlenecek *kaynak kişi*de aranan özelliklerle ilgili kısa bilgiler verilir. Bu bilgilere göre kaynak kişi seçilirken göz önünde bulundurulan hususlar okuryazarlık, bölgenin yerlisi olma, yerli ağız özelliklerini koruma, yaş ve cinsiyettir. Ancak gene önsöz veya girişlerdeki kısa bilgilerden bu şartlara uygun kişileri bulmanın sanıldığı kadar kolay olmadığı anlaşılır (örn. Caferoğlu 1943, XII; Günay 1978, 14). Ben bu çalışmamda derleme ve monografilerdeki kaynak kişiyle ilgili bilgileri ele alacağım. Elbette ağız araştırmalarında malzeme derlenecek kişi veya kişilerde aranan özellikler ele alınmak istenen konuya, araştırmanın maksadına göre değışebilir. Bu sebeple çalışmama asıl amacı Türkçenin belli yörelere has konuşulan varyantları olan ağızları ana hatlarıyla tespit etmek olan eserleri esas alacağım. Kendi tecrübe ve tespitlerimi başka bir çerçevede ayrıntılı bir şekilde dile getireceğimden, bu çalışmamda sadece bazı hususlara not düşmekle yetineceğim.

Tahsil durumu

Kaynak kişinin tahsil durumu Anadolu ağızlarından derleme yapılmaya başlanmasından itibaren önemli bir ölçüt olarak alınagelmıştır. Yüzyılın başlarında Konya hapishanesindeki mahkumlardan derleme yapan Giese, kaynak kişilerinin biri dışında okur yazar olmadığını belirterek, sadece hiç okuryazarlığı olmayanlardan, bir parça da olsa, temiz bir diyaleğin duyulabileceğini dile getirir. Bunun sebebi Giese'ye göre kısa bir süre de olsa eğitim almış bir Türkün diyaleğini avami olarak hakir görmeye ve başkalarına pek de severek aktarmamaya meyletmesidir (bk. Giese 1907, 2).

Sonraki yıllarda yapılmış derleme ve monografilerde de okuryazar olmayan informatların tercih edildiğini görürüz (örn. Caferoğlu 1941, VII; 1943 XII; Gemalmaz 1978, 2; Gülensoy 1988, XVII; Korkmaz 1956, V; 1977, XIII; Günay 1978, 14). Bu tercihin sebebi okur yazar olmayanların başta yazı dili olmak üzere diğer varyantların etkisinden uzak olacakları, böylece de “yerli ağzı” daha iyi yansıtacaklarının varsayılmasıdır.

Bölgeyi terk etmemiş olma

Genel diyalektolojide meyil konuşturulan kişinin sadece araştırma yapılan bölgede doğup büyümesi değil, birkaç nesildir o bölgede yaşıyor olması yönünde ise de (bk. Löffler 1980, 47) Anadolu ağızlarıyla ilgili araştırmalarda bu, kaynak kişinin derleme yapılan bölgede doğup büyümesi ve burayı uzun bir süre için terk etmemiş olması şeklindedir (Korkmaz 1956, V; 1977, XIII; Caferoğlu 1941, V; 1943, XII). Bölgeyi terk etmek, başta standart dil olmak üzere prestije sahip varyantların kullanıldığı yörelere gitmemiş olma anlamında kullanıldığı gibi köyünden ilinden çıkmama şeklinde de geçer. Ancak aşağıda da göreceğimiz gibi kaynak kişiler genellikle yaşlı erkeklerdir. Bunlar askerlik, iş; kadınlar da bazı yörelerdeki dışardan evlenme geleneği gibi değişik sebeplerle doğup büyüdükleri bölgeyi terk etmektedirler ki bunun neticesinde bu şartta uygun kaynak kişiyi bulmak kolay olmamaktadır. Mesela T. Günay köyünden, bucağından sık sık dışarıya çıkmadığı için yerli dil hususiyetlerini en iyi biçimde koruduğuna inanılan konuşmacıyı, istisnaî bir şans eseri olarak bulabildiğini yazar (1978, 14). Zaten kadınların ağzı daha iyi korudukları gibi yaygın görüşe rağmen derlemelerinin önemli bir bölümünü erkeklerden yapmış olan erkek araştırmacıların bölgeyi terk etmemiş olma şartı karşısındaki

tutumları birbirinden farklı olmuştur. Caferoğlu rastladığı müşkilâtlardan birisinin kaynak kişilerin askerlik vazifesi dolayısıyla muhtelif Anadolu şehirlerini ve merkezlerini görmeleri olduğuna işaret eder. Ancak askerlik vazifesi dolayısıyla başka bölgeleri görmüş olmanın sebep olduğu ağızdaki fonetik, morfolojik, sentaktik ve semantik açıdan değişiklikleri değil, konu seçimini ön plana çıkarması dikkat çekicidir. Ağız araştırmalarının bu önemli ismi konuyla ilgili aynen şunları yazar: “Bu gibi kimselerden derlenen malzemenin muhtevası, ekseriyetle muharebelere yahut hatıralara ait olup, oldukça kısa ve monotondurlar. Bu ise ağız hususiyetlerinin etraflıca ihatesine zarar getirmektedir. Şüphe yoktur ki, köyünden asla harice çıkmayanla, askerlik vazifesi dolayısıyla Anadolu’nün muhtelif aksamını ve merkezlerini dolaşmış, diğer yerli ağızların hususiyetlerini nisbî de olsun sezmiş olanlar arasında, ağızca ve hatta şivece şu veya bu farkın mevcut olduğu inkâr edilemez hakikattandır” (1941, IX). Aynı araştırmacı, önce ekseriyetle konuşturulan ve malzeme nakledenlerin yaşlı olduklarını belirtmekle birlikte, arkasından “bilhassa askerlik yapmayanların ağızları daha bâkir ve daha dürüştür” der 1941, XII. Caferoğlu daha sonraki bir yayınında askerlik yapmayanların gene aynı sebeple tercih edildiğini belirtirse de derleme yapılanların yaşlı olduklarından söz etmez. Caferoğlu derlemelerinde kaynak kişilerin yaşına dair bilgi vermediği için eserlerinden hareketle hangi metinlerin ağızları daha bakir ve daha dürüst olanlardan derlendiği hususunda bilgi elde edemiyoruz. Askerlikle ilgili Caferoğlu’nunkine benzer bir görüşü malzemesini çoklukla kadınlardan toplamış olan Korkmaz’da da buluruz (1977, VIII, aşağıya bk.). Bazı araştırmacılar bu şarta karşı biraz esnek davranmıştır. Bunlara göre kaynak kişinin askerlik, seferberlik gibi zorlayıcı nedenlerle “kısa süreler için” derleme yapılan bölgeden ayrılmış olması kaynak kişi seçilmelerine bir engel teşkil etmez (Gemalmaz 1978, 2; Gülensoy 1988, XVII). Hatta Gülensoy’un “konuşmalarını banda aldığımız erkekler genellikle okuyup yazması olmayan, askerlikten başka köyünden ve ilinden dışarı çıkmadığı için yerli ağız özellikleri temiz bir şekilde korunmuş olan kişilerdir” (1988, XVII) diyerek askerlik yüzünden köyünden, ilinden dışarı çıkmanın yerli ağız özelliklerinin temiz bir şekilde korunmasına engel olmadığını ima etmesi ilgi çekicidir.

Ağız özelliklerini koruyor olma

Monografilerde araştırılan ağızdaki değişimleri Türkçenin eski devirlerini esas alarak diakronik bir perspektifle izah adet haline gelmiş ise de ağız araştırmalarının ilk amacı ele alınan bölgede konuşulan varyantı tasvir olduğu için, araştırılmak istenen varyantı iyi bir şekilde kullanan

şahıslardan derleme yapılması beklenir. Anadolu ağızlarıyla ilgili araştırmalarda, metinlerin sağlam olması için, malzemenin derlendiği kaynak kişilerin yerli dil özelliklerini temiz bir şekilde korumasına, yerli ağız özelliklerinin zedelenmemiş olmasına, kaynak kişilerin yapmacık konuşmalarına özenle dikkat edildiği belirtilir (Gülensoy 1988, XVII; Korkmaz 1956, V). Bu özelliğe sahip olma daha önce sözü edilenlere bağlı görülür (Caferoğlu 1941, X; Gülensoy 1988, XVII; Günay 1978, 14; Korkmaz 1956, V; 1977. XIII). Tabi ağız en iyi şekilde koruduğuna inanılan şahısları bulmak için araştırmacının ağız hakkında ön bilgisi olması, ön çalışmalar yapması gerekir. Fakat Anadolu ağızlarından derlemelerde metinlerin alındığı kişiler daha çok tesadüfen seçilmiş, derlemeden önce ne gibi ön çalışmalar yapıldığı hakkında genellikle ayrıntılı bilgi verilmemiştir. O bakımdan söylenenleri kontrol etme imkanına ne yazık ki sahip değiliz.

Yaş

Kesin bir sınır çizilmez ise de ağız araştırmalarındaki meyil metin derlenecek kişilerin yaşlı olması yönündedir. Bunun sebebi belli bir yaşın üstünde, dil edinim süreçlerini tamamlamış nesillerin genç nesillere göre diğer varyantların tesirinden daha uzak olacakları ve bu yüzden bölgenin temel ağız konuşacaklarına inanılmasıdır. ¹ Tabi kaynak kişinin artikulasyon organlarında bozukluklar olmamasına dikkat edilir (Caferoğlu 1941, VIII; 1943, XII; Korkmaz metinlerinde kaynak kişilerin ad ve yaşlarıyla birlikte dişlerinde eksiklik olması durumunda bunu da belirtmiştir, örn.. 1956, 7, 22, 36 gibi); artikulasyon organlarında bozukluklar olabileceği endişesiyle belli yaşın üstündeki şahıslar kaynak kişi olarak pek tercih edilmezler. Bu yaygın görüşe karşı, önemli bir itiraz Günay'dan gelir. "Dil çevrelerinde, bilhassa dişlerinin eksik olabileceği ihtimali göz önünde tutularak, belli bir yaşın üstüne çıkmış olan kimselerden metin derlemenin mahsurlu olduğu kabul edilir. Bu görüşün sağlamlık derecesini özlük denemelerle tespiti yönelmiş bazı teşebbüslerimiz umulmadık bir sonuç verdi ve bir ağzın kısa tarihini ortaya çıkarabilmek için yaşlılara başvurma'nın gerekli olduğunu gösterdi. Nitekim /.../ bugün için bölgede yaygın görünen birçok dil unsuru, yaşlılar tarafından değişik biçimlerde

¹ Mesela yaşlıların daha çok ağız konuştuğu yönündeki tecrübeler Alman ağızlarıyla ilgili araştırmalarla ortaya çıkarılmıştır. Ancak bu araştırmalarda yaş meselesinin her bölgede aynı rolü oynamadığı görülmüştür. Köylerde ve ağzın henüz sağlam olduğu bölgelerde nesiller arasında göze batar bir fark görülmemiştir. Buna karşılık küçük ve büyük şehirlerde altmış ve on altı yaş arasındakilerde ağız bilgisinin yüzde on yedi ile yüzde ondört arasında değişen bir gerilemeye uğradığı ortaya çıkarılmıştır (Mattheier 1980, 43 vd.). Ağız kullanmanın yaş ve cinsiyetle olan ilişkisi için ayrıca Gerritsen'in mevcut bilgileri bir araya getirdiği son derece ilgi çekici araştırmasına bakınız (1985, 87).

kullanılmakta ve bu gerçek, Rize ili ağızları bünyesindeki çeşitli gelişmeleri sağlam kâidelere bağlayabilmemize büyük ölçüde yardımcı olmaktadır” (Günay 1978, 13). Ancak nedense genel diyalektolojide önemli olan kaynak kişinin yaşı meselesine Anadolu ağızlarıyla ilgili araştırmalarda çok seyrek işaret edilmiştir (Krş. Caferoğlu 1941, VIII). Bu yüzden kaynak kişilerin yaşını veren eserlere bakarak durumu tespiti çalıştım ve bunu tablo 1’de gösterdim. Bu konuya aşağıda tekrar döneceğim.

Cinsiyet

Henüz Türkçe esas alınarak yapılmış cinsiyet ve ağız konuşmayla ilgili herhangi bir araştırma yoksa da ² genel diyalektolojide olduğu gibi Anadolu ağızlarıyla ilgili araştırmalarda da kadınların ağız özelliklerini daha iyi korudukları şeklinde yaygın bir görüş vardır.³ Bunun sebebi kaynak kişide aranan doğup büyüdüğü bölgeyi terketmeme, okuryazar olmama gibi diğer şartlara kadınların daha fazla sahip olduklarına inanılmasıdır. Bu yüzden kadın araştırmacılar gibi bazı erkek araştırmacıların da kadınlardan derlenen malzemeye ayrı bir önem verdiklerini görüyoruz. Mesela Korkmaz her iki eserinde de (1956, V; 1977, XIII) kullandığı malzemeyi daha önce saydığımız şartlara uygun kadınlardan topladığını belirttikten sonra Nevşehir ve Yöresi ağızlarıyla ilgili çalışmasında bunun sebebini şöyle açıklar: “Başka iller ve kültür bölgeleri ile temasları bulunan, askerlik görevi vb. nedenler ile okuyup yazma oranları da daha yüksek olan erkekler, azçok yazı dilinin etkisine bağlı bulunduklarından, ağız derlemeleri için kadınlar kadar elverişli sayılmazlar” (1977. XIII). Aynı şekilde Caferoğlu da (1941, X) verdiği metinlere göre 66 erkeğe karşılık sadece 9 kadından derleme yapmış olmakla birlikte, kadın ağzının yerli fonetik hususiyetlerini daha sarıh bir surette tebarüz ettirdiğine, ekseriya kendi doğduğu köyden çıkmayan kadınların erkeklere nisbeten yerli şiveyi daha fazla muhafaza ettiklerine inanır ve “kadınlar ağzından topladığım malzeme, bu bakımdan, bir dereceye kadar erkekler ağzından topladığım malzemenin kontrolü vazifesini görebilecek mahiyette idi. Bunlar erkeklere

² Cinsler ve yaş gruplarının Türkçeyi kullanmasıyla ilgili olarak, ağızla doğrudan alakalı değilse de İmer’in ince l sesine sahip yabancı kelimelerin söylenişi hakkındaki dikkat çekici araştırmasına bkz. 1995.

³ Chambers/Trudgill İngiltere’de yaşlı erkeklerin yaşadıkları bölgeyi az terkettikleri için daha iyi kaynak kişi olduklarını, bu yüzden de geleneksel diyalektolojinin öncelikle bölgeyi terketmemiş yaşlı erkelerin diliyle uğraşması gerektiğini söylerler (1980, 44, krş; Gerritsen 19985, 87). Gerritsen İngiliz erkeklerinin kadınlara göre bağlı bulundukları bölgeyi daha az terketmelerinin pek anlaşılmamakla birlikte, askerlikle ilgili olabileceğini dile getirir; buna göre askerlik hizmetinin zorunlu olduğu ülkelere bunu birah daha esnek çözmüş olan ülkelere oranla erkeklerin bulundukları bölgeyi uzun bir süre için daha sık terk ediyor olabileceklerini dile getirir (1985, 87).

nisbeten daha kolayca konuşturulabilirdi. Her bakımdan istifadeli telâkki ettiğim kadın şivesi benim için daha fazla ehemmiyeti haiz olmuştur” der. Gülensoy da (1988, XVII) erkek bir araştıracının kadınları konuşturmasının zorluğuna rağmen kadınlardan da pek çok malzeme toplayabildiğini dile getirip erkek konuşmacıları da titizlikle seçtiğini yazar. Burada “titizlikten” kasdedilen konuşmaları banda alınan erkeklerin yukarıda bahsettiğimiz gibi okur yazar olmaması, askerlikten başka köyünden ve ilinden dışarı çıkmadığı için yerli ağız özelliklerinin temiz bir şekilde korunmuş olmasıdır. Bu tür tecrübeler karşılık Gemalmaz’ın konu hakkında yazdıkları ilgi çekicidir. Araştırma bölgesinin gelenek ve göreneklerinin kadınlarla konuşmasını engellediğini, bulduğu araçlarınsa kadınları konuşturmakta çoğunlukla başarısızlığa uğradıklarını dile getiren Gemalmaz az da olsa kadınlardan derlediği metinlerin, bunlarla erkekler arasında yapılacak bir ayırımın gereksizliğini gösterecek nitelikte olduğunu söyler ve şunları yazar: “Üstelik, bölgemiz kadınlarının genellikle çekingen olmaları ve alçak sesle konuşmaları ses alma ve dinleme bakımından da elverişsizlik gösteriyordu. Bundan başka, dışarıdan evlenme geleneği çoğunlukla, uğradığımız yerleşmelerde aradığımız nitelikte yerli kadın konuşmacı bulmamızı güçleştiriyordu” (Gemalmaz 1978, 2). Kadınların ses derlenirken daha çekingen davrandıkları daha önce Caferoğlu tarafından da dile getirilmiştir (Caferoğlu 1941, IX), daha sonraki çalışmalarında bunu kadın erkek ayrımı yapmadan “köylünün yahut konuşturulmak istenen şahsın çekingenliği” şekline çevirerek belli bir cinse bağlı olmaktan çıkarmıştır (Caferoğlu 1943, XII). Hatta bir başka eserinde bunu şöyle izah eder: “Ekseriyetle ağız derlenen kimseler, mevzuun en basit bir cephesini dahi kavramaktan âciz olup, meseleyi bir nevi eğlence telâkki etmekte ve bütün ısrarlara rağmen, en ufak bir konuşmadan bile kaçınmaktadırlar.” (1948, XIV).

Derlemelerde kaynak kişiye dair bilgilere göre bunların kaydın yapıldığı bölgenin yerlisi olduklarından hareket edebiliriz. Ancak konuşturulan şahısların bölgeyi terk edip etmedikleri, ettilerse hangi aralıklarla ettikleri ve okuryazarlıkları hakkında bilgi bulunmaz. Buna karşılık yayınlar kanalıyla malzeme derlenen şahısların isimlerinden hareketle cinsiyetleri ve zaman zaman kaydedildiği için yaşları hakkında bilgi sahibi olmamız mümkün. Derlenmiş metinlerin hepsinin yayınlanmadığından hareket etsek bile yayınlanan metinlerdeki bilgiler bu hususlarda belli bir kanaat edinmemiz için yeterlidir. Bu sebeple monografilerdeki cinsiyet ve yaşla ilgili bilgileri aşağıda bir tabloda gösterdim. Tabi yaş basamakları eğitimin değişik safhalarına

başlama, evlilik, iş hayatına atılma, emeklilik gibi ağız kullanımını doğrudan etkileyen hususlar göz önünde bulundurularak daha ince gruplara ayrılabilir. Bu konudaki görüşlerimi başka bir çerçevede açıklayacağımdan konuya fazla girmeden böyle dörtlü bir ayırıma tabi tutarak tablodan hareketle kaynak kişilerin yaş ve cinsiyetleri hakkında ilgi çekici tespitler yapmamız mümkündür. Tabloya kaynak kişinin yaşı ve cinsiyeti hakkında bilgi veren eserleri aldık. Kaynak kişilerin genellikle yaşlı olduğunu belirtmekle yetinen Caferoğlu kadınlardan derlenen malzemeye ayrı bir değer verdiğini belirttiği eserinde (1941) yayınladığı metinleri 66 erkek ve 9 kadından derlemiş olduğu yukarıda söylendi. Anadolu ağızlarıyla ilgili son çalışmalardan birisi olan Sağır da (1995) 141 erkek ve 41 kadından yapmış olduğu derlemeleri yayınlamışlardır. Kaynak kişinin cinsiyeti ve yaşı hakkında bilgi veren eserlerdeki durum da şöyledir:

	Korkmaz 1956		Korkmaz 1977		Ercilasun		Erten		Gemalmaz		Gülensoy		Günay		
Yaş															Toplam
0-19	0	5	1	1	2	0	0	0	1	0	2	4	6	2	24
20-39	8	14	1	13	11	1	0	0	7	1	4	3	14	2	79
40-59	12	18	7	20	27	0	4	0	29	0	13	4	18	0	156
60- -	8	3	2	4	39	11	0	3	31	3	15	2	16	0	137
belirsiz	2	2	0	3	2	4	0	0	20	0	2	2	0	0	37
toplam	30	42	11	41	81	16	4	7	88	4	36	15	54	4	433
en genç	27	16	15	19	8	30	42	44	18	33	13	13	14	14	
en yaşlı	90	70	65	63	106	80	49	75	83	80	82	60	88	35	
Tablo 1	Araştırmalarda kaynak kişilerin yaş ve cinsiyete göre dağılımı														

Tabloda gördüğümüz gibi Korkmaz ve Erten dışında kalan araştırmacılarda kaynak kişilerin çoğu hemen hemen erkektir. Dikkat çekici bir diğer husus da 40 yaş üzerindeki en fazla temsil edilirken, yukarıda sayılan şartlardan bazılarında diğer nesillerden daha fazla sahip olmalarına, hele hele okul çağına kadar olanların ailede veya bölgede konuşulan ağızdan başka bir varyantla derlemelerin yapıldığı zaman göz önüne getirilince, karşılaşmış olmaları neredeyse imkansızken 20 yaşa kadar olanlardan yok denecek kadar az derleme yapılmış olması göze batmaktadır. Erkek konuşmacılar kadın konuşmacılardan genç nesilde daha genç - Korkmaz 1956 dışında -, yaşlılarda ise daha yaşlıdır. Ayrıca cinsler arasındaki aşırı yaş farkı da göze batmaktadır. En genç ve en yaşlı kaynak kişileri Ercilasun'da buluyoruz. En fazla kadın konuşmacıya ise kendisinin de belirttiği gibi Korkmaz müracat etmiştir.

Sonuç

Ancak kaynak kişilerin seçilmelerindeki bütün titizliğe rağmen dilin birden fazla varyantını kullanabildikleri yüzyılımızın başlarında, daha ilk ağız derlemeleri sırasında tespit edilmişti (bk. Giese 1907, 2). O zaman için son derece önemli olmakla birlikte bu tespit, sonraki devirlerde geliştirilmediği için ağız araştırmalarında oynaması gereken rolü oynamamıştır.⁴ Anadolu ağızlarıyla ilgili araştırmaların amacı bir bölgede kullanılan yazı diline en uzak varyant şeklinde anlaşılan “temel ağız” tasvir olmuş, ortaya çıkan sapmalar ya “yapmacık konuşma”, “aydın diline özenme” olarak görülmüş ve buna müracat edenlerden derleme yapılmamaya çalışılmış (örn. Gemalmaz 1978, 2; Gülensoy 1988, XVII) ya da yerli aydınların yardımı (Caferoğlu 1941, VIII), gizli

⁴ Aynı şekilde Caferoğlu da kaynak kişilerini okur yazarlığı olmayan yaşlı şahıslardan itina ile seçmiş olmasına rağmen şu gözlemde bulunmuştur: “Yalnız, konuşturulan köylülerin, ağızlarının zaptında ve tespitinde gösterdikleri çekingenlik, bazan araştırmayı imkânsız bir hale getirmektedir. Karşı karşıya gelindikte, her köylü kendi öz şivesile konuştuğu halde, söylediği aynı şeyler kalemle tesbit edilmek istenilirken, derhal tahrif ediliyor ve kendi konuşmasına edebî ve sun’î bir mahiyet vermek isteyen nâkilin ağızı, ister istemez kitap şivesine kaçarak, eski safiyetini ve bekâretini gaybediyor. Aynı keyfiyet anlaşılmayan bir kelimenin veyahut cümlelerin tekrarında meydana çıkmaktadır. Bu yüzdendir ki, konuşturulan kimselerde bir kelimenin veya bir cümlelerin terarlatılmasına imkân yoktur. Zira, evvelce kendi şivesinde konuşan zat, kendisinin anlaşılmadığını görünce, derhal tahriflere ve şivesinin değiştirilmesine müracaat etmektedir. Bazan ise, bir kelime tesbit edilmek istenilen hikâyenin veya herhangi bir malzemenin bir yerinde şu veya bu şekilde telâffuz edildiği halde, aynı kelime hikâyenin diğer bir yerinde diğer bir farklı telâffuzla geçmektedir. Bu asla kusur sayılamaz. Çünkü, yerli ahali arasında bir kelime, bhusus ecnebi kelimeler, bir iki telâffuz şekillerine maliktir.” (1941, S. VIII)

kayıt (Gemalmaz 1978, 2), yerliler gibi konuşma⁵ vb. yollarla önüne geçilmeye çalışılmıştır. Her ne kadar Anadolu ağızlarıyla ilgili derlemelerde kaynak kişi ve buna bağlı olarak da malzemenin nasıl derleneceğiyle ilgili uygulanabilir teorik çalışmalar yapılmamış ise de konuşulan dile ait derleme teknikleri dil araştırmalarında gelişmiştir.⁶ Bu tekniklerden Anadolu ağızları araştırılırken de pekala istifade edilebilir. Her zaman var olan nüfus hareketleri yanında günümüze has okullaşma, iletişimdeki yoğunluk, kültür merkezleriyle olan ilişkilerin sıklığı gibi değişik sebepleri göz önüne getirirsek, kaybolmakta olduğundan hep şikayet edilmekle birlikte kaybolmayan ağızlarla ilgili araştırmalarda kaynak kişi hakkında metnin anlaşılmasına yardımcı olabilecek bilgilerin faydası kendiliğinden anlaşılır.

Bu kısa çalışmamda mevcut eserlerde kaynak kişi hakkında verilen bilgileri bir araya getirmeye, konuyla ilgili geleneğin izin sürmeye çalıştım. Günümüzde ağız araştırmalarının gelişmesine paralel olarak, araştırmadan beklenenler de artmaktadır. Yeni araştırmaların bu beklentilere cevap verebilmesi için sahaya çıkmadan önceki dönemle ilgili de teorik bilgilerin üretilmesi, hem araştırmanın belli bir zamanda sonuçlanması, hem elde edilen bilgilerin sağlamlığı açısından son derece önemlidir. Mevcut tecrübelerden istifade, dil araştırmalarını önemli bir kolun olan bu disiplindeki geleneğin tekamül ederek devamı için önemlidir.

Çalışmamı daha önce yerli aydınların yardımına baş vuran Caferoğlu'nun ağız araştırmalarında göz önünde bulundurulması gereken dikkat çekici gözlemlerini aktardığı şu sözleriyle bitirmek istiyorum: "Tesbit edilen malzeme, konuşturulan şahsın ağzından çıktığı gibi alınmış üzerinde herhangi bir tashihe lüzum görülmemiştir. Bundan dolayıdır ki bir hikâye ve masalda bir kelime muhtelif telâffuzları ile tesbit edilmiştir /.../ Yedi senelik tecrübeme istinaden diyebilirim ki, tam kendi ana ağziyle konuşan birisine tesadüf etmek imkânı hiç bir vakit olmamış ve olmayacaktır.⁷ Her masal söyleyen ve yahut ağzının tesbitine müsaade eden kimse başlangıçta, daima edebî şiveye kaçır, zamanla bundan bıkar ve masalın ruhunu yaşadıkça, dalarak kendi ana şivesine, yahut konukomşudan kaptığı şiveye yahut ağza

⁵ Sağır 1995, XII; Günay, Rize ilinde yerlilerin diliyle alay edileceği korkusuyla derlemeciye ilgisiz kaldığını, susmayı kibar konuşmaktan bile yeğ tuttuğunu belirttiikten sonra şu ilgi çekici sözleri sarfeder: "Onu bu yersiz korkusundan kurtarabilmek için giriştiğimiz uzun açıklamalar sırasında onun konuştuğu Türkçeyi kullanmamız metinlerin sağlamlığı yönünden bizi başarıya götüren biricik faktör olmuştur (1978, 13)

⁶ Msl. Labov 1972, özellikle 43-109; Huffschtmidt/Mattheier 1981, 178 vd; Milroy 1980, 1987; krş. Türker 1985; saha tekniklerinin özeti için bkz. Schlobinski 1996. 30 vd.

⁷ Caferoğlu daha sonraki bir eserinde bu sözleri "on beş senelik tecrübeme dayanarak diyebilirim ki, bugün nerede olursa olsun, tam ve bâkir kendi ana ağzi ile konuşan birisine tesadüf etmek imkânı kalmamıştır. Aksi takdirde, ağız değişme kanunlarını da, inkar etmemiz lâzım gelecektir" şekline getirmiştir (1948, XIV).

kaçmağa yeltenir. Halbuki köylü, çarşıda, pazarda, ailesi içersinde herhangi bir fikir gütmenden kendi ana şiveyiyle konuştuğu halde, konuşturulmak istenince, derhal ağzını değiştirir ve bu suretle istenilen gaye de elden kaçmış olur” (1943, XII, krş. Demir 1995).

Bu yazı řu başlık altında yayımlanmıştır.

Demir, Nurettin 1999. "Ağız Araştırmalarında Derleme Teknikleri." *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni (9 Mayıs 1997)*. Ankara. Türk Dil Kurumu. S. 78-88.

Ağız Araştırmalarında Derleme Teknikleri

Giriş

Anadolu ağızlarıyla ilgili incelemelerin başladığı geçen yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadarki sürede önemli çalışmalar ortaya konmuş, malzeme derlenmesinde olduğu kadar değerlendirilmesi hususundaki tecrübelerimiz de bir hayli artmıştır. Hazırlanmasına çok sayıda derlemecinin katkıda bulunduğu *Derleme Sözlüğü*'nü bir tarafa bırakırsak kırklı yıllara kadar derleme, kırklı yılların ortalarından itibaren belli bir bölge ağızından malzeme derleme ve derlenen metinlerin yardımıyla bu ağız inceleme şeklinde gelişen çalışmalar neticesinde Anadolu ağızlarıyla ilgili bilgilerimiz küçümsenemeyecek bir seviyeye ulaşmıştır.⁸ Ancak dil araştırmalarının ilerlemesine paralel olarak ağız çalışmasından beklenenler de artmış, ağız çalışmalarının ulaştığı seviye araştırmacıları, gerçekleştirilmeyi bekleyen yenilikçi ve daha büyük projelerle karşı karşıya getirmiştir. Aynı şekilde ağız araştırmalarının ihmal edilmiş teorik ve metodik sorunlarına daha fazla eğilmek de günün beklentilerine uygun eserlerin ortaya konabilmesi için zaruridir.

Biz Türk diyalektoloji geleneğı hakkındaki incelemelerimizin (Demir 1997b) bir parçasını oluşturan bu çalışmamızda ağız araştırmalarında malzeme elde edilirken karşılaşılan sorunları ve derlemecilerin bunları aşmak için ne gibi yollara başvurdıklarını, mevcut kaynaklar ve yeri geldikçe kendi tecrübelerimizden hareketle ele alacağız. Özellikle altmışlı yıllardan sonra şehir

⁸ Basın yayında, filmlerde, müzikte, eski ve yeni edebi eserlerde, elit tabakada, büyük şehirlerde vs. gibi değişik kaynaklardaki ağız malzemesinin değerlendirildiğı bir araştırma henüz yoktur. Bu gibi kaynaklarda her gün karşılaştığımız ağız konuşmanın nasıl gerçekleştiğı, ağız özelliklerinin bütün içinde ne tür bir rol üstlendiğı vs. gibi son derece ilgi çekici sonuçlar ortaya çıkarabilecek konular araştırmacılarını beklemektedir.

ağızlarıyla ilgili çalışmalar çerçevesinde tabii konuşma metinlerinin derlenmesinde son derece ilgi çekici metotlar geliştirilip uygulanmıştır. Amerikalı dilbilimci W. Labov'un New York'la ilgili çalışması (1982) bu alanda adeta bir çığır açmıştır. Ancak kısmen içine kapalı bir şekilde gelişmesini devam ettiren Türk diyalektolojisi dilbilimdeki gelişmelerden yeterince etkilenmemiştir. Saha çalışması ve sahada karşılaşılan sıkıntılara dair zaman zaman çok kısa bilgilere Türkiye Türkçesinin ağızlarıyla ilgili metin yayınları, sesbilgisi, gramer gibi geniş çaplı eserlerin önsöz veya girişlerinde rastlarız. Oysa saha çalışmasıyla elde edilmiş malzemeye dayanan bir eserde, metin derleme süreci, araştırmanın önemli bir evresini oluşturur ve bu evre ortaya çıkan sonuçların daha iyi anlaşılması için, bir kaç cümleyle geçirilemeyecek kadar önemlidir.

Konu-Metin

Ağız araştırmasında kullanılacak malzeme dolaylı veya doğrudan gözlem, soruşturma, anket gibi sosyal bilimlerde yaygın olan değişik metotlarla elde edilebilir. Sahada nasıl bir metot uygulanacağı derlemeyle ne tür verinin elde edilmek istendiğine bağlıdır. Mesela bir dil atlası (bk. ADDA; Chambers / Trudgill 1980, 18 vd.) veya ağızların sınıflandırılmasında kullanılacak malzemeyi, sahadaki tecrübelerle göre eksikleri giderilecek şekilde hazırlanmış, belli ölçütlere yer verilen soru kitapçıklarıyla derlemek alışlagelmiş bir yoldur (Karahan 1996). Bu şekilde elde edilen veri, gene benzer özelliklerin arandığı kısa ses kayıtları ile desteklenebilir. Ağızlara has belli bir hususiyetin araştırılması durumunda da bu yolla malzeme elde etmek mümkündür.⁹ Buna karşılık ağız sözlükleri hazırlanırken, mesela *Derleme Sözlüğü*'nde olduğu gibi, bir ağızda daha çok ses değerleri veya anlamı açısından standard dildekinden farklı kelimeleri toplama yoluna gidilmiştir.¹⁰ Gramer çalışmalarındaysa kelimeler arasındaki ilişkinin mümkün olduğu kadar tam bir resminin çıkarılmasına yarayacak metinler elde edilmeye uğraşılır. Çünkü bu tür

⁹ Biz mesela saha çalışmalarımız sırasında araştırma yaptığımız bölgede varolduğunu bildiğimiz ancak metinlerimizde seyrek kullanılan geçmiş zaman eki *-ik* veya ağız özelliği olarak son derece göze batan yazı dilinde *ş-* olan *şimdi*, *şu* vs. gibi kelimelerin bölgemizdeki *h-*'li örnekleri hakkındaki malzemeyi toplarken soruşturma yoluna da başvurduk (Demir 1995a; 100; 1995b; 1996b, 1997a). Sözü nü özelliklerin dağıldığı coğrafyanın sınırlarını ararken de bu yola sık sık başvurduk. Burada takib ettiğimiz yol, *sizinde şimdi yerine hindi de derler mi?*”, *”gelmiş yerine gelik der misiniz”* veya benzeri türden evet hayır türü bir cevap isteyen basit soruları bölgenin yerlilerine sormaktan ibaretti.

¹⁰ Tabi böyle bir çalışmada neyin ağız özelliği olarak görülmesi gerektiği konusunda karar vermek her zaman kolay olmamış, gördüğümüz kadarıyla verilen talimata rağmen fonolojik değeri olan *e*, *ı* ve *ñ* seslerine sahip ağız kelimelerinin bir çoğu *Derleme Sözlüğü*'ne girememiştir.

monografileri diğer ağız çalışmalarından ayıran en önemli husus, bir bölgenin ağızını bütün yönleriyle tespitiye yönelik olmasıdır. Ancak araştırmacı ağız her türlü inceliğini yansıtacak malzeme elde edemeyebilir. Ağızların burada üzerinde durmayacağımız sebeplerle sürekli değiştiği göz önüne getirilirse esasen bu mümkün olmadığı gibi, gerekli de değildir. Önemli olan ağız malzemesinin, başka bir amaca yönelik değilse, derleme yapılan bölgeyi *temsil* etmesi, yani derlemenin yapıldığı bölgede yaygın olarak kullanılan varyantı *ana hatlarıyla* yansıtmasıdır. Ayrıca araştırmacının incelediği ağız konuşuyor olması durumunda malzemesini kendi bilgisiyle tamamlaması, bölgenin yabancısı ise sadece derleyebildiği metinleri, yani “derlemi” esas olarak çalışmasını neticelendirmesinde de hiç bir sakınca yoktur.

Çalışmamızda faydaladığımız eserlerin ilk amacı bir bölgenin temel ağızının dökümü çıkarmaktır. Malzeme bu amaca yönelik olarak okur yazar olmayan; bulunduğu yeri askerlik, seferberlik gibi zorunlu sebepler dışında uzun süre terk etmemiş şahısların konuşmalarını yazıya geçirmek veya banda almak suretiyle derlenmiş (Kaynak kişi seçimi hakkında bkz. Demir 1997b), bunun dışındaki saha tekniklerine pek baş vurulmamıştır.¹¹

Derlemecinin Durumu

Derleme sırasında derlemeci tamamen olayların dışında kalarak sadece konuşulanları kaydedebileceği gibi, konuşmaya aktif olarak katılabilir, istediği veriyi almak için belli sorular yöneltebilir. Bizim faydaladığımız eserlerde her iki yola da başvurulmuş ise de, araştırmacılar daha çok gözlemci durumunda kalmayı tercih etmişlerdir. Bazı araştırmacıların (örn. Gemalmaz 1978, 2; Özçelik 1997, 2) yaptığı gibi sağlam malzeme almak için derlemenin öğrenci, tanıdık vs. gibi başka birisine yaptırılması halinde, derlemecinin durumunda prensip olarak önemli bir değişiklik olmaz. Bu sefer görevlendirilen kişiler derlemecidir ve her derlemecinin karşılaştığı sıkıntıları bunlar aşmak zorundadır.

¹¹ Mesela burada üzerinde durmayacağımız *hızlı ve anonim gözlem* diyeceğimiz metotla ilgili bkz. Labov 1972, 49 vd. Labov bu çalışmasında altıbuçuk saat içerisinde 264 kişiden derleme yapmıştır (a. g. e.; 50); ayrıca bu metodun başka uygulamaları için bkz. Milroy 1987, 67 vd.; Schlobinski 1996, 30 vd. Buna karşılık herşeyin önceden inceden inceye planlandığı derlemenin güzel bir örneği için bkz. Hufschmidt /Mattheier 1981. Başka malzeme elde etme yollarıyla ilgili, Alman ağızları esas alınarak hazırlanmış makalelere bkz. Besch ve diğerleri 1981, 539-640.

Yazılı veya sözlü kayıt

Sosyal bilimlerle uğraşanların, ses kayıt cihazları, video kameraları da dahil olmak üzere teknik araçlarla meydana döküldüğü günümüzde ağız araştırmalarında metin nasıl derlenmeli denince, ilk akla gelen yol, araştırılmak istenen bölgeye gidip belli kriterlere uygun kaynak kişilerden ses kaydı yapmaktır. Sahada derlenen metinleri uzun süre saklama, tekrar tekrar dinleme imkanı verdiği için¹² geniş çaplı ağız araştırmalarının olmazsa olmazı haline gelmiş olan bu yolla toplanan metinler, daha sonra yazıya geçirilir ve araştırmanın temelini oluşturur. Teknik imkanların bu kadar ilerlediği, ses kayıt cihazlarının cebe sığıdığı, mikrofonun ya tamamiyle görünmez hale geldiği ya da küçüle küçüle bir süs gibi yakaya takılabildiği, konuşulunca kendiliğinden çalışan araçların oraya çıktığı bir dönemde bu metodun ağız derlemesi için nasıl vazgeçilmez olduğu kendiliğinden anlaşılır.¹³ Oysa Anadolu ağızlarıyla ilgili çalışmalarda sözlü kayıt oldukça yenidir. Ellili yıllara kadar ağız derlemesi denince akla yazılı derleme gelir. Aksoy (1945), Caferoğlu (1994a ve diğer derlemeleri) Giese (1907), Németh (1965), Räsänen (1933) gibi ağız araştırmalarının meşhur isimleri metinlerini hep “kaleme alma” yoluyla toplamışlardır.

Bildiğim kadarıyla pek de iç açıcı bir netice vermemiş olan ilk ses kaydı denemesi Giese tarafından 1902 ve 1904 yıllarında Konya’daki dermeleri sırasında yapılmış ve bu deneme, o zamana göre haklı sebeplerden dolayı araştırmacının dil derlemelerinde ses kaydının faydasına karşı karamsar yaklaşması sonucunu doğurmuştur. Çünkü Giese’nin kullandığı, plağa kayıt yapan cihaz 5 kilo ağırlığındaydı. Araç gereçleri taşımak için kısa gezilerde bile bir eşek gerekiyor, kırılabilir olduklarından gezileri aksamaya uğruyordu. Kendi deyimi ile bir tatar arabasında engebeli bir yoldaki yarım saatlik yolculuk esnasında plakların [Walze] yarısı, titiz bir şekilde paketlenmiş olmalarına rağmen, arabanın sallantısından param parça olur. Derleme yapılan yerlerde çevredekilerin meraklı ellerini bu mucizevi araçtan uzak tutmanın imkansızlığı

¹² Ancak bu yeknesak bir metin elde etmek için bir garanti teşkil etmez. Yapılan ses kayıtlarını özellikle seslerin teferruatlı şekilde verilmesi durumunda, farklı farklı anlamalara rastlandığı görülebilmekte, her dinleyen fonetik teferruat açısından kendine has bir metin ortaya koyabilmektedir. Ses kaydını yazı geçirenin iyi eğitilmiş bir kulağı olmaması, yazı dilinin aşırı tesirinde kalması, sesin nasıl telaffuz edilmesi gerektiği yönündeki beklentisi gibi durumlar seslerin yanlış anlaşılmasına yol açabilmektedir

¹³ Ancak bu yeknesak bir metin elde etmek için bir garanti teşkil etmez. Yapılan ses kayıtlarını özellikle seslerin teferruatlı şekilde verilmesi durumunda, farklı farklı anlamalara rastlandığı görülebilmekte, her dinleyen fonetik teferruat açısından kendine has bir metin ortaya koyabilmektedir. Ses kaydını yazı geçirenin iyi eğitilmiş bir kulağı olmaması, yazı dilinin aşırı tesirinde kalması, sesin nasıl telaffuz edilmesi gerektiği yönündeki beklentisi gibi durumlar seslerin yanlış anlaşılmasına yol açabilmektedir

bir tarafa toz, rüzgar, köpek havlamaları, etraftakilerin konuşmaları ve başka sebepler açık havada kaliteli derleme yapılmasını engeller. Nihayetinde metinlerini yazarak elde eden Giese söz konusu eserinde fonografik kaydın yazılmış olan metne son derece iyi bir ek olduğunu belirtmekle birlikte, bu tür bir kaydın dil çalışmalarından çok karşılaştırmalı müzik araştırmaları için faydalı olacağını belirtir (1907, 11). Giese'nin bu girişimini bir tarafa bırakırsak, ağız incelemelerinde faydalanılan en eski sözlü derleme Ankara Devlet Konservatuarı arşivinde bulunan 1938 yılı yazında Tahsin Banguoğlu tarafından plâğa alınmış metinlerdir. Bu metinlerden Z. Korkmaz istifade etmiştir (1956, V). Korkmaz “bu bölgedeki iki araştırma gezisinde tarafımızdan derlenen metinler” olarak bahsettiği kendi metinlerini yazılı olarak derlemiştir. Aynı araştırmacı daha sonraki bir eserinde araştırmanın banda aldığı metinlere dayandığını belirtir (1977, XII). Anadolu ağızları araştırmalarının bu önemli ismi çalışmasında kullandığı metinleri 1958-1960 yıllarında derlemiştir. Görülüyor ki Korkmaz'ın hala kıymetinden hiç bir şey kaybetmemiş olan eserleri aynı zamanda sözlü derlemelere dayanan geniş çaplı ilk ağız incelemelerdir. Bu tarihten sonraki derlemelerde zaman zaman yazılı kayıt da yapılmış olmakla birlikte takip edilen yol, eserin çatısını oluşturan metinlerin banda alınması olmuştur. Araştırmacılar bu durumu doğrudan veya dolaylı olarak dile getirmişlerdir. Mesela Gülensoy “araştırmamız sırasında, her biri birer buçuk saatlik 30 adet kaset kullandık” der (1988, XVI). Ercilasun'un “metinler, 1969 yazında Karsın malzeme alınabilecek köylerinden derlendi. /.../. Öğrencilerimden Tuncer Demirel ile Koray Sonyol da birer bantla malzememizi zengileştirdiler /.../” (1983, 3) veya derlemelerini 1969-1971 yıllarında yapmış olan Günay'ın “metinlerin hemen hemen hepsi yazıya geçirilmiş” sözleri bunu gösterir (1978, 12). Dallı (1976, 2) Buran/Gülensoy (1994, 8) gibi kesin bir şey söylemeyip sadece malzeme derlediklerini belirtmekle yetinenlere rastlanırsa da ilk akla gelen derlemelerin sözlü kaydedildiğidir. Yazılı olarak derlenen metinler kısa cümleler, bölgeye özgün kelime, deyim ve kullanışları gibi sözlü derlemeyi tamamlayıcı mahiyette kısa kayıtlardan ibaret kalmıştır. Olcay (1966a, krş. 1966b) ve Gemalmaz'ın (1978) Erzurum ağızı monografileri her iki metoda da başvuru olarak hazırlanmış çalışmaların güzel örneklerini teşkil ederler. Görülüyor ki ellili yıllardan sonraki incelemelerde sadece derlemeden bahsedilmesi durumunda bile kastedilen sözlü derlemedir.¹⁴

¹⁴ Kaynaklarda derlemelerin nasıl bir cihazla yapıldığı, derlemecilerin sahada cihaz, kaset, pil, s teknik konularla ilgili ne gibi tecrübeler edindiği hususunda bilgi verilmez. Giese'nin başına gelen türden bir felaketle karşılaşmamız bugün söz konusu değilse de sahada ses kayıt cihazıyla kaliteli malzeme elde

Varyantlar

Farklı metotlar olmaları itibarıyla yazılı ve sözlü derlemede karşılaşılan zorluklar teferruatta ayrılırlarsa da, ana hatlarında birbirine benzer. Derlemelerini kaleme almış araştırmacıların yana yakıla anlattığı bazı sıkıntılarla sözlü derleme yapmış olanlar da karşılaşmıştır. Caferoğlu'nun değiştirmeden vereceğimiz şu sözleri, yazılı kayıttaki zorlukları özetler mahiyettedir: “Yalnız, konuşturulan köylülerin, ağızlarının zaptında ve tespitinde gösterdikleri çekingenlik, bazan araştırmayı imkânsız bir hale getirmektedir. Karşı karşıya gelindikte, her köylü kendi öz şivesile konuştuğu halde, söylediği aynı şeyler kalemle tesbit edilmek istenilirken, derhal tahrif ediliyor ve kendi konuşmasına edebî ve sun'î bir mahiyet vermek isteyen nâkilin ağzı, ister istemez kitap şivesine kaçarak, eski safiyetini ve bekâretini kaybediyor. Aynı keyfiyet anlaşılmayan bir kelimenin veyahut cümlelerin tekrarında meydana çıkmaktadır. Bu yüzdendir ki, konuşturulan kimselerde bir kelimenin veya bir cümlelerin tekrarlattırılmasına imkân yoktur. Zira, evvelce kendi şivesinde konuşan zat, kendisinin anlaşılmadığını görünce, derhal tahriflere ve şivesinin değiştirilmesine müracaat etmektedir” (1994a, VIII; ayrıca bkz. 1994b; 2; 1994c, XII). Hacer abla dediği konuşkan, okur yazar bir bayandan metinlerini derlemiş olan Németh diğer derlemecilere nazaran kaynak kişisi bakımından kısmen şanslıysa da Hacer Abla'nın ünlüleri bölgede konuşulandan farklı telaffuz ettiğini gözlemiştir. Karşılaştığı zorluklardan bahsederken Caferoğlu'na atıfta bulunan Németh ayrıca sık sık tekrar ettirmenin kaynak kişiyi kızdırabileceği ve bunun da metinlere hem fonetik hem de içerik açısından zarar verebileceğini dile getirir ve kullanılabilir, ayrıca edebi yönden de kıymetli uzun metinlerin bu yolla elde edilemeyeceğini söyler (1965, 6).

Yazı dilindeki kadar katı olmamakla birlikte ağızların da konuşanlarının üzerinde anlaştıkları burada detayına girmeyeceğimiz sadece *temel ağız* diyeceğimiz bir standardı vardır. Ağız incelemelerinde araştırmacıların tespit etmeye çalıştıkları varyant budur. Ancak bir bölgede farklı varyantların aynı anda kullanılabildiğini de söylemeye gerek yok. Nitekim seçilmelerinde gösterilen bütün titizliğe rağmen, yukarıda Caferoğlu'ndan yaptığımız alıntıda da görüldüğü gibi, kaynak kişilerin okuryazar olmasalar bile dilin başka varyantlarını da kullanabildikleri sık

etmek sanıldığı kadar kolay değildir. Burada teferruata girmeden bir hususa işaret etmek istiyoruz. Derlemeci, sohbetin akışını devam ettirmek, anlatılanları ilgiyle dinlediğini göstermek için *he, hı, evet, vay be, yapma yahu* vs. gibi sözlü ifadeler kullanmak yerine, bunu mesela başını sallayarak sözlü olmayan bir şekilde göstermeyi tercih etmelidir. Bu tür ifadeler derlemeyi yazıya geçerken son derece rahatsız edici olmaktadır (Schlobinski 1996, 31)

sık müşahade edilmiş, bu durum hem yazılı hem de sözlü kayıtlara dayanan yayınlarda dile getirilmiştir. Buna karşılık kaynak kişi olmaları pek uygun görülme-yen tahsilli kimselerin doğup büyü-dükleri bölgede yaşamaları halinde bölge ağzını konuştukları da gözlenmiştir.¹⁵

Kaynak kişileri dağarcıklarında bulunan az veya çok oranda hakim oldukları, duruma uygun varyantı kullanmak şeklinde kendini gösteren; yapmacık konuşma, tabii havalarından çıkma, şehirliliğe, aydın diline özenme vb. kelimelerle yayınlarda ifadesini bulan tezahürün sebeplerinden birisi *gözlemci korkusu* diyeceğimiz durumdur. Kaynak kişinin sesi, çoklukla üniversitede okuyan veya çalışan birisi tarafından, incelenmek üzere, başkalarına gösterilecek veya dinletilebilecek şekilde kaydedilmektedir. Derlemeci tanıdık da olsa kaydı yapmaya başladığı an, “derlemeci” kimliğiyle konuşmacının karşısına çıkmaktadır. Kaynak kişi bu durumda, özellikle konuşmadaki kontrolün yoğun olduğu konuşmanın başlarında, uygun düştüğüne inandığı bir varyantı seçebilmektedir. Sözlü derleme sırasında karşılaşılan ikinci bir zorluk ise *mikrofon korkusu*’dur. Mikrofon korkusu, çok konuşkan insanların bile seslerinin kaydedileceği veya edildiği fark edilince ya hiç konuşma veya konuşmalarını değiştirerek başka bir varyantı seçmeleri şeklinde ortaya çıkar. Derlemeciler derlenen metinleri etkileyen bu tür subjektif faktörleri en aza indirerek tabii ağız örnekleri elde edebilmek için aşağıda biraz ayrıntılı olarak üzerinde duracağımız gizli kayıt, ağız konuşma, yerlilerin yardımına başvurma gibi çeşitli yolları denemişlerdir. Bir ağzı nasıl ise öylece tasvir etmeye yönelik bir çalışma için derleme yapılırken başvuru-lan bu yollar, kaynak kişinin *gözlendiğini bilirken dahi bilmiyormuş gibi konuşmasını sağlamaya*, yani bizce yanlış bir şekilde “temiz”, “bozulmamış” vb. terimlerle ifade edilen *tabii ağız metinleri* derlemeye yöneliktir.

Gizli kayıt

Tabii konuşma metinleri elde etmek için bazen kaynak kişinin haberi olmadan kayıt yapıldığını görüyoruz. *Örtülü gözlem* diyeceğimiz bu tür, gözlemci ve mikrofon korkusu gibi tabii

¹⁵ Demir 1995a, 100; 1995b; Özçelik 1997, 1-2. Okuryazarlık bir insanın doğup büyüdüğü bölgenin ağzını unutturmaz; ama prestije sahip varyantları yerine göre kullanabilme yeteneği kazandırır. Mesela araştırmalarımızı yoğunlaştırdığımız Alanya ve çevresinde yaptığımız dile karşı tutum hakkındaki bir soruşturmanın ilgi çekici neticelerinden birisi okuryazar olan genç neslin yaşlı nesle göre varyantları yerine göre kullanmalarıdır. Genç nesil aile ve dost çevresinde şuur-lu olarak ağız konuşurken, resmi kurumlarda daha çok standarda yakın varyantları tercih etmektedirler. Bu durum msl. Türkçenin Batı Trakya’daki durumuyla ilgi çekici benzerlikler göstermektedir bkz. Demir 1996a. Ağızlar hakkındaki olumsuz kanaatlere rağmen okuryazar kesimin bile ağız konuşmasının açıklanmasında Milroy’un sosyal ilişkiler ağı ”social network” teorisi yardımcı olabilir (1980).

konuşmayı engelleyen subjektif faktörler ortadan kalktığı için dil derlemelerinde iyi bir metot olarak kabul edilir. Biz de kendi doğup büyüdüğümüz bölgede çocukluğumuzdan beri tanıdığımız insanlardan derleme yaparken ara sıra bu yola başvurduk. Ancak yakın çevrede de olsa tecrübelerimiz ses tonundaki bozukluklar, gürültüler, konuşma aralarının uzunluğu gibi nedenlerle bu şekilde kaliteli malzeme elde etmenin son derece zor olduğunu gösterdi ve daha sonra gizli kayda başvurmadık. Bu karara varmamızda sözünü ettiklerimiz dışında başka tecrübelerimizin de tesiri oldu. Her şeyden önce, tanıdığımız bir ağız araştırdığımız için konuşturduğumuz kişinin hangi ağız özelliklerini niçin değiştirdiğini tespit edebiliyor ve bunların tespitini araştırmamızın bir parçası olarak görüyorduk. Ayrıca derlemelerimizde folklorik malzeme elde etmek gibi bir endişemiz olmadığından kaynak kişilerimizi başlarından geçmiş sevindirici veya üzücü bir olay, o andaki meşguliyetleri, bağ bahçe işleri, güncel bir olay, çocukluk hatıraları, göç vb. çekinmeden anlatabilecekleri hususlar hakkında konuşturduk. Kaynak kişi kendisi için aktüel bir olayı anlatırken genellikle her zamanki gibi veya buna yakın bir şekilde konuşuyor. Standarda yakın varyantlara daha hakim olan konuşmacılardaysa konuşmadaki kontrolü normal bir seviyeye getirmek için Labov'tan esinlenerek "Ölümle burun buruna geldiniz mi" sorusunu yönelttik (Geni ş bilgi için bkz. Labov 1972, 92 vd.). Cevabın "evet" olması durumunda "ne oldu" şeklinde sorumuz devam ettirdik. Bu soru üzerine konuşmacı atlattığı tehlikenin zikrine kadar daha yavaş ve kontrollü konuşabiliyor. Asıl olaya gelince kontrolü bırakıyor. Ses tonundaki değişme, cümlelerdeki öncesine göre düzensizlik ve kopmalar gibi konuşma tarzındaki farklılaşma kontrolü bıraktığının işaretlerini oluşturuyor. Bu tür sorularla kaynak kişinin "normal" konuşması sağlanabiliyor. Bunun yanında gene Labov'dan esinlenerek kaynak kişilerimizin, derleme sırasında üçüncü şahıslarla yaptıkları konuşmaları not ettik.

Derlemeci yabancı olduğu bir bölgeden malzeme toplayacaksa, yapması gereken en iyi şey asıl derlemesine geçmezden evvel ön çalışmalar yaparak kaynak kişi veya kişileri araştırması hakkında yeterince bilgilendirmesidir. Derlemeci derleme yapacağı insanların güvenini kazanmaya, normal konuşmayı engelleyen subjektif faktörleri mümkün olduğunca azaltmaya çalışmalı; güveni sarsacak, araştırmanın devamını imkansız kılacak her türlü girişimde kaçınmalıdır. Dil araştırması için sahaya çıkmış ilim adamları henüz halkın pek aşina olduğu bir şey değildir. İşin ahlaki yönü bir tarafa (Konuyla ilgili bkz. Milroy 1987, 87), elinde bir teyple başkalarının konuşmasını gizli gizli kayderken bunun fark edilmesi durumunda ortaya çıkacak ajan vb. tür suçlamaların doğuracağı zorluklar göz önünde bulundurulmalıdır.

Gizli ve kaliteli ses kaydı yapılmış ise, konuşmacıya bu en azından daha sonra bildirilmeli, kaydı kullanmak için kendisinden izin alınmalı, izin verilmemiş ise kayıt kullanılmamalı ya da anonim kalmalıdır. Tecrübelerimiz gizli derlenen metinleri kullanma izni alırken kaynak kişilerin zorluk çıkarmadıkları yönündedir. Her hangi bir sebeple illaki gizli kayıt yapılmak isteniyorsa, yüzde yüz gizli kayıt yerine *yarı örtülü gözlem* diyeceğimiz, konuşmacıya sesinin kaydedileceği bildirildikten sonra kayda konuşmanın uygun bir yerinde başlama yolu tercih etmelidir. Tabi bu sözlerimiz baştan anonim derleme yolu tercih edilmiş ise geçerli değildir.

Kaynak kişileri konuşturmanın zorlukları sık sık dile getirilmiştir. Biz de konuşmak istemeyen kaynak kişilerle karşılaştık; konuşkanlığıyla tanınan kişilerden malzeme alamadığımız oldu. Bunu aşmak için bazı stratejiler geliştirdik. Mesela kaynak kişinin çekingen davranması durumunda kendimiz resmiyeti kaldıracak şeyler anlattık. Fıkra veya güldürücü bir olay, çocukluk hatıraları, çocukların başından geçen bir şey havanın yumşamasında anahtar rolü oynar. Çekingen davranan şahıs konuşmaya katıldıktan belli bir süre sonra mesela ilgi çekici bir şey anlatırken sorulacak *“bu ne güzel imiş, banda alsam olur mu”* sorusuna konuşmacının vereceği cevap tecrübelerimize göre genellikle olumludur. Denediğimiz başka bir yol ise konuşmaya razı başka birisinin sesini veya rastgele konuşmaları kaydetmek suretiyle gözlemci ve mikrofon korkusunu aşmaya çalışmak oldu. Bu durumda kaynak kişilerimizin belli bir süre sonra *“bi de ben aňlata:n”* veya benzeri sözlerle kendiliklerinden konuşmaya katıldıklarını gördük. Bu, özellikle birden fazla kişinin bulunduğu ortamda kayıt yapılırken faydalı oluyor. Çekingen davranan birisinin konuşmaya razı olması durumunda çevredekiler genellikle susmaktadır. Böyle olmaması halinde derlemeci, kaydın kullanışlı olması için, kaynak kişinin konuşmasının çok önemli olduğunu, anlattıklarının kendisini yakından ilgilendirdiğini belli eden söz veya davranışlarla çevredekilerin susmasını sağlamalıdır. Kaynak kişi derlemecinin bütün çabalarına rağmen başka varyantları kullanmayı deniyorsa, bunlar da kaydedilmelidir. Kim, kiminle, nasıl konuşuyor sorusuna cevap aramak her ne kadar sosyolinguistiğin sahasına girerse de, esasen varyant araştırması olan bir ağız çalışması çerçevesinde bu konuda malzeme derlenmesi gayet tabiidir ve ağızdaki değişimin sebeplerini, türünü ve yönünü tespit için gereklidir.

Yerliler gibi konuşma

Derlemecilerin kayıt sırasında tabii malzeme elde etmek için zaman zaman baş vurdukları metotlardan birisi de “yerliler gibi” konuşmadır. Kaynak kişi ile aradaki resmiyeti azaltan bu

metotla bazı araştırmacıların iyi tecrübeler yaptığını görüyoruz. T. Günay, Rize ili ağızlarıyla ilgili eserinde, diliyle alay edilmesi korkusunun bölgede halkın derlemeciye ilgisiz kalmasına yol açan en mühim sebebi teşkil ettiğini, bu bakımdan susmayı kibar konuşmaya çalışmaktan bile yeğ tuttuğunu belirterek şunları yazar: “Onu bu yersiz korkusundan kurtarabilmek için giriştiğimiz uzun açıklamalar sırasında onun konuştuğu Türkçeyi kullanmış olmamız, metinlerin sağlamlığı yönünden bizi başarıya götüren biricik faktör olmuştur” (Günay 1978, 13, ayrıca bkz. Gemalmaz 1978; Sağır 1995, XII). Bizim tecrübelerimize göre, ağız konuşanların derleme sırasında konuşmalarında değiştirdikleri *birincil ağız özellikleri* diyeceğimiz ağız konuşanın da farkında olduğu ağız özellikleridir ve bunun yerine tercih edilen varyant standart dilden çok konuştukları ağıza oranla biraz daha bölgeler üstü geçerliliği olan bir varyanttır. Farkına varmanın derecesi eğitim, başka varyantlarla karşılaşma yoğunluğu, basın yayının tesiri gibi çeşitli sebeplere bağlı olarak değişebilmektedir. Tahsilli kesimin kullanmadığı özellikler bunlardır. Mesela derlemelerimizi yaptığımız bölgelerden Alanya ağzının birincil özelliği durumundaki *hindik* varyantı kontrollü konuşmalarda hiç geçmez. Oysa bu varyanta Anadolu’nun başka bölgelerinde de rastlanır. Diğer taraftan bugünkü bilgilerimize göre sadece Alanya’da görülen, belli fiillerle kullanılan ve edebi dilde ses değerleri bakımında prestije sahip bir varyantı bulunmayan *kesin şimdiki* zaman ekleri *-ipgêder* ve *-iverir* (Demir 1993, 117 vd.) okur yazar olanlarca yeri gelince kontrollü konuşmalarda dahi kullanılmaktadır. Aynı şekilde bir bölgenin ağzını konuşmaya çalışan ama aslında o bölgeden olmayan kimseler bu birincil özellikleri, zaman zaman ağızda olmayan bir şekilde kullanmaktadırlar. Bundan başka derlemeci bölgedeki varyantı ne kadar konuşmaya çalışırsa çalışsın, kaynak kişinin gözünde belli bir imaja sahiptir. Üniversite hocası veya öğrencisi olan derlemecinin standarda yakın bir varyantı kullanması bu imajın bir parçasıdır. Bu imajdan fazlaca sapma araştırmacının kaynak kişiler nazarında itibarını sarsabilir, avami bir şekilde söyleyecek olursak “bunda iş yok” diyerek yardımcı olmamaları veya bölgedeki temel ağız yerine belli bir jargonu konuşmaları neticesini doğurabilir. Ayrıca kaynak kişinin, derlemecinin kullanmaya çalıştığı sözde ağız varyantını fark ederek derlemeci gibi konuşmaya kalkabileceği de unutulmamalıdır (Bu yönde bir gözlemi için bkz. Giese 1907, 9). Biz sonradan öğrendiğimiz Alanya ağzından derleme yaparken, bölge ağzını zaman zaman espri olsun diye kullandık. Mesela merkez ağzında şimdiki zaman ekinin en göze batan birincil durumundaki varyantı *-iyorur* şeklindedir. Ancak şahıslara göre şimdiki zaman ekinin çekiminde çok farklı varyantlar bulunmaktadır. Bizim bunu kullandığımız durumlarda kaynak kişi bölge ağzı için eskimiş olmakla birlikte mesela teklik birinci şahıs için

de bunu kullanabilmektedir. Oysa şimdiki zamanın teklik birinci şahısla çekiminde bugün yaygın olan şekil *-iyoruyun*'dur; *-iyorurun* şekli son derece seyrek olarak kullanılmaktadır.

Yerlilerin yardımına başvurma

Yazmak suretiyle yapılan metin derlemelerinde araştırmacılar sadece metinlerin anlaşılmayan veya yanlış not ettiklerinden emin oldukları yerlerin çözümü için değil aynı zamanda derlenen metindeki kendilerince yanlış veya eksik kabul ettikleri özelliklerin düzeltilmesi için de yerlilerin yardımına başvurmuştur. Oysa konuşulan dilde genel olarak görüldüğü gibi ağızlarda aynı sesin, ekin, kelimenin farklı telaffuzlarına rastlanması normaldir ve bu özelliklerde standartlaştırmaya gidilmesi dil araştırmaları için yanlış bir tutumdur. Adet üzere yapılan bir ağız araştırmasının belli bir zaman içerisinde bitirilmesi gerekir ve bu yüzden araştırmacının yabancı olduğu bölgelerde çoğu kere halkın güvenini kazanmak için uzun süre beklemeye vakti yoktur. Derlemeci bu durumda uygun kaynak kişi bulma, güven kazanma, kaynak kişileri konuşturma - msl. hangi konular üzerinde severek konuştukları, hatıra, masal, hikaye vb. tür bir şey anlatıp anlatmadıklarını tespit vs. - gibi konularda başkalarının yardımına başvurabilir. Bölgeyi bilen ve bölgede sevilen birisiyle kaynak kişilere gitmek, güven kazanma bakımından faydalıdır. Ama bunun da kendine has sıkıntıları vardır. Bu sıkıntıları, tecrübelerimize göre beraber götürülen kişinin konuşkan olması durumunda asıl derleme yapılmak istenenden fazla konuşması, gereksiz müdahalelerle konuşmanın akışını ve kaydın kalitesini düşürmesi, kendince yanlış veya kaba gördüğü yerlerde konuşmacıya müdahale etmesi, kaynak kişiye yöneltilen soruları cevaplamaya kalkması, bölgedeki itibarının konuşmacıyı olumsuz yönde etkileyebilmesi vb. şekilde özetleyebiliriz. Böyle bir yardıma başvurulması halinde, derlemeci yardımına başvuracağı kişiyi dikkatli seçmeli, maksadını iyi anlatmalı, amacının bilgi almak değil dil derlemesi yapmak olduğunu vurgulamalıdır.